

DOĞAN KUBAN, *Muslim Religious Architecture*, Part I: The Mosque and its Early Development Iconography of Religions, XXII, 2. Leiden, E.J. Brill, 1974, 31 sayfa metin, 44 levha.

E. J. Brill tarafından 'Dinlerin İkonografisi' başlığı altında yayınlanmakta olan dizinin bir bölümü İslâm Dini Mimarisi'ne ayrılmıştır. Mimari dizisinde şimdiye kadar yayınlanan iki kitabın yazarı, sayın Prof. Doğan Kuban, birinci kitabın Önsöz'ünde, bu dizide İslâm kültürünün dinsel yönünü tanıtan yapıların ele alındıklarını ve bu doğrultuda da ilk kitabın cami mimarisine ve bunun erken gelişmelerine ayrıldığını belirtmektedir. İslâmiyetin doğuşundan sonra, bu yeni dinin gereksinmelerine uygun olarak şekillenen ibadet yapısı ve işlevle bağımlı mimari öğeleri irdeleyen birinci kitap 31 sayfa metin ve 44 levhadan oluşmaktadır. Metin kısmı, yaklaşık eş ağırlıkta iki bölüm ve levhaların ayrıntılı tanımlandıkları bir katoloğu içermektedir.

Kitabın, s. 1-11 arasında yer alan, birinci bölümünde 'cami' konusu genelde ele alınmış ve alt başlıklarda sırasıyla; caminin işlev açısından tanımı, ilk cami, mihrab, minber, minare, maksura kubbesi, şadırvan, harimde ibadetle ilgili diğer öğeler, cami ile ilgili diğer işlevler ve camilerin aydınlatılması üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümün ilk alt başlığı işlev üzerine yoğunlaştırılmıştır. Din ve dünya işlerini kaynaştırarak, bunları bütüncül bir anlayışla ifade eden İslamiyet'in ibadet yapısı da yüzyıllarca sosyal yaşamın odak noktası olmuştur. Böylece cami, temel işlevi olan ibadet yanısıra, eğitim, toplanma, seyahat eden insanlara barınak ve fakirlere yemek dağıtılan bir sosyal merkez işlevini de yükümlenmiştir. İlk dönemlerde caminin ibadetle birlikte bünyesinde topladığı bu farklı işlevler, zaman içinde farklı yapılara dağıtılmıştır. Memlûk, Timur ve Osmanlı dönemlerinde ise bu farklı işlevli yapılar birbirlerine yakın yerleştirilerek külliyele biçimlendirilmiştir.

Birinci Bölüm'ün alt başlığında 'ilk cami' üzerinde durulmaktadır (s. 1-3). Müslümanların Hicret'ten önce Mekke'de özel bir ibadet mekânlarının bulunmadığına işaret edilerek, Hicret'ten sonra Medine'de Hz. Muhammed ve ailesi için inşa edilen evin Zulla kısmının ibadet mekânı olarak kullanıldığı ve böylece özel olarak tanımlanmış bir mekânda sürdürülmeğe başhyan ibadetin, önce Kudüs daha sonra Mekke'ye yönelerek gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Yön belirleme, namaz zamanlarını duyurma ve ibadetle ya da sosyal yaşamla ilgili belli başlı diğer gereksinimler, Hz. Muhammed'in evinde tam anlamıyla çözülememiş, ancak zaman içinde sayıları giderek artan ibadet mekânlarına eklemeye başlanmıştır. Böylece, mihrab, minber ve minare gibi ibadet işleviyle doğrudan bağımlı tüm öğeler, cami mimarisindeki yerlerini yavaş yavaş almışlardır.

Çalışmanın bu aşamasında, ibadet sırasında cemaati yönlendirici niteliğiyle cami mimarisinin en önemli öğesi olan mihrab ele alınmakta, sırasıyla diğer öğeler

üzerinde de durulmaktadır. Cami'nin ayrılmaz parçaları haline gelen bu öğelerin nerede, ne zaman ve hangi amaçla kullanılmaya başlandıkları, zaman içinde ne tür çeşitlemelerinin yapıldığı ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Mihrabın ilk olarak hangi amaçla cami de yer almağa başladığı konusundaki görüşler, bu elemanın kullanımında sembolik olabileceği kadar, yer kazanmak gibi daha güncel bir çözümün de bulunduğunu düşündürmektedir (s. 3-4). Yedinci yüzyılda inşa edilen ilk camilerde özel bir mimari öge olarak yer almayan mihrab, Emeviler döneminde inşa edilen camilerde genelleşmeğe başlamış ve zaman içinde gerek plân ve cephe düzeni, gerekse malzeme açısından çeşitlenmiştir. Bu bağlamda mihrabın iç mekânda yer almasının işlevsel nedenleri yanısıra, biçim, malzeme ve süslemeye yönelik çeşitlemeleri de kısaca tanımlanmaktadır.

Minber'in dördüncü alt başlıkta ele alınışında (s. 4-6), kelime anlamı ile birlikte, cami içindeki işlevi ve gelişmeleri incelemektedir. Minber'in camide yer almağa başlaması, Hz. Muhammed'in namazdan önce cemaata vaiz verme görevine bağlanmaktadır. Hz. Muhammed, cemaatin az olduğu dönemde, bir sütuna dayanarak konuşurken, cemaatin sayısı arttıkça daha yüksek bir yerde durma gereği belirmiş ve bu amaçla birkaç basamaklı bir iskemle olan minber kullanılmaya başlanmıştır. Giderek bu basit iskemle, cuma hutbesinin de buradan verilmesi ile özel bir anlam kazanmıştır. Zaman içinde, minberin basamakları yükseltilmiş, biçimsel özelliklerine, malzeme ve süslemesine önem verilmiş ve mihrab yanında, kendine özgü nitelikleri ile özel bir işlevi simgeleyen bir eleman daha kazanılmıştır. Çalışmanın bu aşamasında, özellikle Kuzey Afrika, Mısır ve Anadolu camilerindeki görkemli minberlere atıf yapılmıştır.

Cami mimarisinin önemli diğer bir ögesi olan minarenin de konum ve biçimsel özellikleri zaman içinde tanımlanmıştır (s. 6-9). Hz. Muhammed'in sağlığında ezanın, yükseltilmiş bir platform ya da bir çatıdan okunduğu, ek olarak Dört Halife döneminde de bu işlev için özel bir ögenin henüz kullanılmadığı belirtilmiştir. Şam'daki Ümeyye Camisi'nde ise, önceki işlevin parçası olan çan kuleleri, giderek ezan için kullanılmaya başlanmış ve buradan kaynaklanan minare olgusu farklı dönemlerde ve farklı kültür çevrelerinde çeşitlemelere uğramıştır. Özellikle biçim, malzeme ve mimari süslemede belirginleşen yöresel farklılıklar, her yöre için kolaylıkla tanımlanabilen minare çeşitlemelerini ortaya çıkarmıştır.

Birinci Bölüm'ün yukarıda kısaca tanımlanan bu alt başlıklarında, cami yapısı ile birlikte mihrab, minber, ve minare'nin cami mimarisinin ayrılmaz parçaları haline gelmelerindeki süreç irdelenmiş ve cami yapısının gereksinim duyulan temel öğelerinin eklemesiyle, zaman içinde gelenekselleşecek biçimine nasıl ulaştığı sergilenmiştir. Bunları izleyen alt başlıklarda maksura kubbesi (s. 8), şadırvan (s. 9) ve iç mekânda işlevle ilgili diğer öğeler (s. 9-10) aynı analitik yöntemle incelenmekte, tanımlanmakta, kullanıma ve yöreye özgü özellikleri üzerinde durulmaktadır. Bunların yanısıra, camilerin aydınlatılması (s. 10), cami ile ilgili diğer yapılar (s. 10), özel anlam ve değer kazanan camiler (s. 10-11) ve son olarak da kimlerin cami yaptırdıkları (s. 11) incelenen konular arasındadır.

Kimlerin cami yaptırdıkları konusu, toplumdaki sosyal kademelenmeye, giderek değişen dinsel ve sosyal görüşlere ve kurumların şekillenmesine ışık tutmaktadır. Şöyle

ki, cuma namazının kılındığı Ulu Cami'ler, önceleri yalnız halife ya da vali'ler tarafından yaptırılırken ve her kentte yalnızca bir tane Ulu Cami bulunurken, zaman içinde bu tutum değişmiştir. 'Mescid yaptırana Allah Cennet'te bir ev yaptırarak' inancı doğrultusunda, zengin müslümanların yaşadıkları kentlere kendi adlarına cami yaptırma eğilimleri çoğalmıştır. Bu yapıların sürekliliğini sağlamak üzere kurulan vakıflar da İslâm mimarisindeki hareketlenmede olumlu yönde etkili olmuştur.

Kitabın ikinci bölümünde, s. 12-24 arasında, 'erken cami mimarisinin gelişmesi' irdelenmektedir. Bu bölümde yazılı metne ek olarak incelenen yapıların bazılarına ait plan, kesit, cephe ve görünüş çizimlerine de yer verilmiştir. Bölüm'ün girişinde, gerek ilk caminin kimliği, gerekse Hz. Muhammed'in yaşam sürecinde çeşitli yerlerde inşa edilen mescid ve musalla'lar ve bunlar arasında önem kazanananlar ele alınmıştır. Bu ön örneklerin varlıkları yazılı kaynaklardan bilinmekle birlikte, genellikle İslâm cami geleneğine bir başlangıç olarak Hz. Muhammed için Medine'de inşa edilen evin benimsendiği; bu yapıda yaşama ve ibadet mekânlarının içiçe olmalarının İslâmiyetin getirdiği temel ilke olan ibadet ve sosyal yaşamın kaynaklaşması düşüncesini vurguladığı ve belki de bu nedenle ilk cami olarak benimsendiği görüşü üzerinde durulmuştur. Giderek, erken İslâm döneminde, yapısal özellikler ve süsleme öğelerinde çeşitlenmeler bulunmakla beraber, cami plânlarının temel şeması, sütun ve ayaklarla taşınan bir düz çatı ile örtülmüş ibadet mekânı ve bunu izleyen bir açık avlu olarak biçimlenmiştir. Çoğu örnekte, kapalı mekândan avluya geçiş, kemerli bir revakla sağlanmıştır.

İlk Arap istilaları sırasında, fethedilen yerlerde önceki kültürlerle ait dini yapıların camiye çevrilmeleri, doğal olarak, farklı plânlarda yapıların cami olarak kullanımını getirmiştir. Bu nedenle de yukarıda tanımlanan cami şeması daha çok Arapların yeni kurdukları kentlerde ve yeni inşa edilen camilere uygulanmıştır.

Kitabın ikinci bölümünde, yukarıda özetlenen genel girişten sonra, Emeviler öncesi (s. 12), Emeviler döneminde Irak ve Suriye (s. 13-16), erken Abbasiler döneminde Irak ve Suriye ve yine aynı dönemde Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'daki camiler (s. 17-21), ve bunlarla çağdaş İran ve doğusundaki örnekler ele alınmıştır (s. 21-23).

Yazılı kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Emeviler öncesi Basra (M. S. 635), Kufe (M. S. 636) ve Fustat'da (M. S. 641-642) inşa edilen ilk camiler çok basit yapılardır. Bu sadelik belki de Hz. Muhammed'in 'insanların zenginliğini bitirecek en gereksiz icraat yapılaşmadır' şeklindeki bir telkininden kaynaklanmaktadır. Ancak, Emeviler'in başa gelmelerinden sonra, bu görüşün tersine mimarlık 'toplumun dünyadaki kudret ve zenginliğini yansıtmak için kullanılan bir araç' olmak yönündeki görevini yüklenmiştir. Böylece M. S. 665'de Basra, M. S. 670'de Kufe camileri yeniden inşa edilmiş, ancak eski plân şemaları korunmuştur. Her ikisinde de beş sahına ayrılan harim bölümü, taştan ayaklarla taşınan düz ahşap çatılarla örtülmüştür. Fustat'taki cami ise M. S. 673 yılında yenilenirken yine benzer bir plân şeması izlenmiştir. Şam'da, I. Velid döneminde, önceki döneme ait bir yapının yeni işleve uygun olarak düzenlenmesi sonucu oluşan Ulu Cami, özgün plân şema-

sını koruyan en eski cami olarak ele alınmakta, plân, geçiş ve üst örtüsü yanısıra elemanları, malzeme özellikleri de ayrıntıda tanımlanmaktadır (s. 14-15). Bu örnekte geleneksel cami şemasına bir yenilik getirilmiş, kible'ye paralel uzanan iki sahn, mihrab önünde ve mihraba dik yönde uzanan bir diğeri ile iki eşit parçaya bölünmüştür. Plândaki bu yeniliğe ek olarak, Ümeyye Camisi'nin Suriye'deki bütün dini yapılardan daha görkemli olması gibi özel bir amaçla mimari bezemeye de özen gösterilmiştir. Bunlar arasında, en kayda değer olanlar, hakiki ve hayâl ürünü kent görünümelerini resimlendiren mozayik kaplamalardır.

Şam'daki Ümeyye Camisi'nin yukarıda kısaca özetlenen ayrıntılı tanımını yine I. Velid döneminde inşa edilen Medine ve Kudüs camileri ile Emeviler döneminde Halep ve Harran'da inşa edilen Ulu Camiler izlemektedir. Emeviler döneminden örneklenen camilerin tanımlanmasından sonra varılan sonuçta, 'cami mimarisinde tutarlı bir görünüşün yedinci yüzyıl başında geliştiği' belirtilmektedir. İslâm dininin sade ve değişmez yapısı, cami plânlarının temel şemasını çok çabuk şekillendirmiş, ancak İslâm dinini benimseyen toplumlarda, daha önce var olan mimari geleneklerle bağımlı olarak yöresel farklılıklar gelişmiştir. Bu farklılıklar özellikle yapı malzemeleri ve yapım tekniklerinde belirginleşmiştir.

Emevi camilerini izleyen ikinci alt başlıkta, erken Abbasi dönemi camileri üzerinde durulmaktadır. Bağdat'ta ve Rakka'da inşa edilen ilk örneklerden kısaca söz edildikten sonra, esas olarak Halife Mütevekkil tarafından inşa edilen iki yapı ele alınmıştır. Bunlardan Samarra'da inşa edilen ve İslâm cami mimarisinde en geniş alanı kaplayan cami olarak tanınan Ulu Cami, büyüklüğü kadar yapı malzemesi ve kıvrılarak yükselen minaresi ile de görkemli bir örnek sunmaktadır. Samarra yakınında inşa edilen Ebu Dulef Camisi ise çeşitli yönleriyle ve yine kıvrılan minaresiyle Ulu Cami'ye benzerlik göstermekte, ancak harim kısmının bölünmesinde daha uyumlu bir tasarım göze çarpmaktadır.

Abbassiler döneminde Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'da inşa edilen camilerin tasarımı çeşitlemeler sunmakla birlikte, genelde hepsi çok sütunlu harim ve avlu ikilisi yanında yükselen tek minare şemasını yinelemektedir. Çeşitlemeler farklı yörelerin geleneksel yapım teknikleriyle bağımlı olarak ortaya çıkmıştır. Giderek, bazan taşıyıcı sütunların yerini ayaklar almış veya düz ahşap çatılara kemerli geçişler sağlanmıştır. Bu yörelerde saptanabilen çeşitlemeleri örneklemek üzere, M. S. 780 yılında Kudüs'te inşa edilen Aksa Camisi, Kuzey Afrika'da Kurtuba'da ilk olarak M. S. 780 yılında inşa edilen ve daha sonra genişletilen Ulu Cami, Kayravan'da Seydi Okba Cami'si, Mısır'da Fustat'ta M. S. 876-879 yılları arasında inşa edilen Tolunoğlu Camisi incelenmektedir. Bu yapılarda özellikle plân, mimari öğeler, malzeme ve bezemeler ele alınmıştır.

Emevi ve Abbasi camilerinin tanımlarını, İslâmiyetin ilk çağlarında inşa edilen İran camileri izlemektedir, Suriye yöresinde olduğu gibi, İran yöresinde de, ilk aşamada farklı işlevli yapılar camiye çevrilmiş, giderek bunları yapılar izlemiştir. İran yöresinde, Damghan'daki Tarı Hâne, sekizinci yüzyıldan zamanımıza gelen en erken camidir. Burada da çok sütunlu bir harim ve avlu ikilisinden oluşan plân şeması, malzeme ve yapı sistemi ile bağımlı olarak Suriye örneklerinden çok farklı bir görünüm sunmaktadır.

Erken İslam camilerinin tanıtıldığı bu ikinci bölümün genel sonucunda (s. 23), din yanısıra sosyal ve kültürel yaşantının odak noktası olan caminin, yedinci yüzyıl-da Irak ve Suriye'de şekillenen temel şemasının onuncu yüzyıla kadar süregittiği ve tüm İslâm aleminde cami tasarımı için temel ilkeleri oluşturduğu görüşü benimsenmiştir. Bu temel şemasının, yöresel mimari gelenekler doğrultusunda çeşitlenebilecek esnekliğe sahip olması, daha sonraki dönemlerde, yöresel çeşitlemelere olanak vermiştir. Giderek, ön örneklerde önceki kültür birikiminden yararlanılarak varılan sentez, daha sonra İslâm dinini benimseyen her toplumun kendi cami mimarisinde kendi sentezine ulaşmasını sağlamıştır. Yöresel çeşitlemelerin başlangıç noktası olarak, harim bölümünde mihrab önündeki mekânda şekillenen değişimler kabul edilmektedir. Bu görüş s. 24'de verilen beş çizimle de desteklenmiştir.

Sayın Prof. Kuban'ın iki bölüm olarak sunduğu metin kısmını s. 25-31 arasında yer alan ve kitabın arkasına eklenen 44 levhanın tanımlandığı bölüm izlemektedir. Her levha, kısa bir katalog metni olarak ele alınmış, genelde ve ayrıntıda yapıya ilişkin belli başlı özellikler belirtilmiştir. Bu bağlamda tanımlar, Lev. I-X arasında yer alan mihrablar, Lev. XI-XV arasında yer alan minberler, Lev. XVI-XXV arasında yer alan minareler, Lev. XXVI-XXXIII arasında sırasıyla yer alan maksura kubbesi, şadırvan, müezzin mahfili ve benzeri öğeleri içermektedir. Lev. XXXIV-XIIV arasında yer alan erken İslâm dönemine ait cami örneklerinden bazılarının genel görünüşleri de kısaca tanımlanmıştır.

Prof. Doğan Kuban'ın yukarıda içerik açısından tanıttığımız bu çalışması, erken İslâm dönemi mimarisinin en önemli yapısı olan ve İslâm dininin temel ilkeleri doğrultusunda şekillenen cami mimarisini bütünüyle ve bütünü şekillendiren mimari öğeleri ile ele almakta ve özellikle bu öğelerin nereden kaynaklandıkları ve nasıl geliştikleri üzerinde durmaktadır. Kitabın önemli vurgusu, 'cami mimarisinde erken dönemde, duyulan gereksinimler doğrultusunda yapılan eklemeler ve değişikliklerle bir senteze ve temel bir plân şemasına ulaşıldığı, bu temel şemanın biçimlenişini izleyen aşamada ise yöresel gelenekler doğrultusunda çeşitlemeler yapılarak yöresel sentezlere gidildiği' görüşüdür. Yöresel çeşitlemeleri vurgulayan bu görüş, İslâmiyeti kabul eden çeşitli toplumların mimarilerine topluca bakan, yöresel çeşitlemeleri gözardı eden bazı araştırmacıların görüşlerine yeni değerlendirmeleri getirmektedir. Erken İslâm dönemi camilerini daha esnek değerlendiren, İslâmiyetten önceki mimari birikimleri yadsımayan bu görüş giderek benimsenmiştir.

Doç. Dr. ÖMÜR BAKIRER
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi
Mimarlık Bölümü

